

KS. TOMASZ KOPICZKO*

CYFROWI TUBYLCY WYZWANIEM WSPÓŁCZESNEJ KATECHEZY

Marc Prensky, pisarz i konsultant edukacyjny, opublikował w 2001 r. artykuł zatytułowany „Cyfrowi tubylcy i cyfrowi imigranci”¹. Podzielił w nim użytkowników Internetu na dwie grupy. Punkt odniesienia stanowiły nowe technologie i ich wpływ na życie użytkownika. W konsekwencji to także sposób postrzegania świata oraz relacje z innymi ludźmi. Mark Prensky dokonał swego rodzaju podziału na cyfrowych imigrantów (Digital Immigrants) i cyfrowych tubylców (Digital Natives)².

Z jednej strony cyfrowi tubylcy (ich charakterystyka będzie w dalszej części artykułu) stanowią swoiste wyzwanie edukacyjne, a z drugiej strony nie ma już odwrotu z cyfrowej drogi, którą podąża świat XXI wieku. Papież Benedykt XVI zauważył, że „świat cyfrowy nie jest światem paralelnym ani czysto wirtualnym, lecz dla wielu ludzi, zwłaszcza najmłodszych, stanowi część codziennej rzeczywistości”³. Wielu ludzi młodych, a właściwie już nie tylko młodych, ale również dorosłych, funkcjonuje na pograniczu świata cyfrowego i realnego. W tym kontekście współczesna refleksja katechetyczna stawia sobie pytanie o to, w jaki sposób prowadzić tych ludzi do osobowego spotkania z Bogiem i jak pogłębiać ich wiarę?⁴

Celem niniejszego artykułu jest refleksja nad wyzwaniem, jakie stawiają współczesnej katechezie osoby z tzw. pokolenia cyfrowych tubylców. Owo rozważanie zostanie przeprowadzone w trzech punktach: zarys współczesnego kontekstu religijnego, krótka charakterystyka pokolenia cyfrowych tubylców

* ks. dr Tomasz Kopiczko – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: tkopiczko@gmail.com

¹ Por. M. Prensky, *Digital Natives – Digital Immigrants*, „On the Horizon” 9(2001), nr 5, s. 1-6.

² Por. tamże, s. 1.

³ Benedykt XVI, *Orędzie na XLVII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu (24 I 2013)*, w: https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20130124_47th-world-communications-day.html (dostęp: 10.10.2017).

⁴ Por. DOK 53.

oraz poszukiwanie rozwiązań. Zamiarem autora jest to, aby rozwiązania były oparte nie tylko o teorię, ale również praktykę katechetyczną. Należy również w tym miejscu zaznaczyć, że omawiane zagadnienie jest szeroko opisywane w literaturze związanej z naukami o komunikacji społecznej. Natomiast mniej uwagi poświęca się tym zagadnieniom w refleksji teologicznej. Podjęty temat powinien doprowadzić do zarysowania problematyki i wyznaczenia ewentualnych kierunków do dalszych poszukiwań naukowych.

Współczesny kontekst religijny

Ostatnie dziesięciolecia przyniosły ogromne zmiany w dziedzinie rozwoju technologii związanych z komunikowaniem się cyfrowym. Jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku, kiedy mówiło się o środkach społecznego przekazu, dotyczyło to głównie radia, telewizji i prasy. Rozwój technologii związanych z Internetem i lata dziewięćdziesiąte XX wieku przyniosły nowe osiągnięcia i nowe wyzwania⁵. Nowe technologie rozwinęły się tak szybko i w tak szerokim zakresie, że właściwie nastąpiła zmiana dotychczas funkcjonujących modeli komunikacji i zachowań międzyludzkich. Jest to szczególnie widoczne wśród ludzi młodych, którzy od pierwszych lat życia mają kontakt z najnowszymi urządzeniami. Globalny zasięg Internetu, który pociąga za sobą nowe technologie cyfrowe, telefony komórkowe, smartfony, komputery oraz różnego rodzaju aplikacje otwierają nowe horyzonty komunikacyjne i rozwojowe. Stanowią one jednak duże wyzwanie edukacyjne i wychowawcze⁶.

Znaczące osiągnięcie stanowią media społecznościowe oparte na ideologicznym i technologicznym fundamencie Web 2.0⁷. Umożliwiają one tworzenie i wymianę treści generowanych przez użytkowników. Media społecznościowe stały się koniecznym elementem budowania wizerunku oraz kontaktu z innymi. Stanowią one przełomowy moment w rozwoju komunikacji. Nigdy dotąd nie istniały możliwości tworzenia globalnych społeczności, gdzie ludzie łączyli się z racji na wspólne zainteresowania, dążenia lub formy aktywności⁸.

Współczesne pokolenie dzieci i młodzieży traktuje Internet i całą rzeczywistość, która jemu towarzyszy jak swoje naturalne środowisko życia. Właściwie Internet stanowi coraz częściej główne źródło informacji. Można mówić o swoistej „lawinie informacji”, która zalewa przeciętnego odbiorcę⁹.

⁵ Por. B. Bilicka, *Chrześcijański styl obecności na cyfrowym kontynencie w orędziach Benedykta XVI*, „Forum teologiczne” 16(2015), s. 139-151; J. Chyla, *Ewangelia na Twitterze*, Pelplin 2014, s. 18.

⁶ Por. A. Cudo, M. Dobosz, *Czy Internet może działać jak narkotyk?*, „Katecheta” 11(2015), s. 93-102.

⁷ Por. J. Musser, T. O'Reilly, *Web2.0 Principles and Best Practices*, Newton 2007; B. Jung, *Wokół mediów ery Web 2.0*, Warszawa 2010; P. Zalewski, *Osiem cech Web 2.0*, Warszawa 2008.

⁸ Por. K. Jakubowicz, *Nowa ekologia mediów. Konwergencja a metamorfoza*, Warszawa 2011, s. 104.

⁹ Por. J. Morbitzner, *W świecie mediów*, „Życie Szkoły” 8(2004), s. 3.

Obecnie żyjącemu pokoleniu ludzi młodych towarzyszy zjawisko tzw. „technopolu”. To swoisty triumf techniki nad kulturą¹⁰. Niesie ono ze sobą zagrożenie. Dawniej formacja moralna społeczeństwa odbywała się poprzez oddziaływanie pokolenia starszego na pokolenie młodsze. Obecnie największy wpływ na poglądy moralne ludzi młodych mają media¹¹.

Najważniejszym wyznacznikiem życia społecznego staje się tzw. „bycie online”, czyli bycie cały czas obecnym w sieci. Mechanizm ten może nie tylko uzależniać, ale również prowadzić do utraty kontaktu z rzeczywistością. Poszukując namiastki wirtualnej rzeczywistości człowiek zatracą się w prawdziwym i realnym kontakcie z drugim człowiekiem¹².

Pozorna anonimowość, która jest zagwarantowana przez Internet sprawia, że ludzie czują się odważni, ale jedynie w cyberprzestrzeni. Jak mówią sami o sobie młodzi ludzie, całe życie ich toczy się lub jest powiązane z siecią. Jeden z użytkowników Internetu stwierdza: „my nie korzystamy z sieci, my w niej i z nią żyjemy. [...] W każdym kształtującym nas doświadczeniu istniał naturalny pierwiastek internetowy. W sieci nawiązywaliśmy przyjaźnie i kłóciłiśmy się, w sieci przygotowywaliśmy śniadki, tam umawialiśmy się na imprezy i wspólną naukę, zakochiwaliśmy się i rozstawaliśmy”¹³.

Epoka, w której żyje współczesny młody człowiek, jest określana przez Zygmunta Baumana mianem „płynnej nowoczesności”¹⁴. Twierdzi on, że niemal wszystko we współczesnym świecie jest zmienne. Zmienia się moda, zmieniają się zainteresowania, pożądania, zmieniają się nawet nadzieje, lęki i obawy. Problemem nie jest już brak informacji albo trudny do nich dostęp. Problem współczesnego człowieka stał się zalew informacji, właściwie „ocean informacji”, w którym nie da się normalnie funkcjonować. Płynność i zmienność przejawiają niemal wszystko – warunki życia, świat materialny, ludzkie relacje, a nawet rozumienie wartości¹⁵.

Świat, w którym żyją młode pokolenia, to w głównej mierze świat cybernetyczny, świat medialny, świat, który jest osadzony w Internecie. Telewizja, multimedialny komputer, smartfon lub tablet tworzą potężne środowisko medialne, które zarazem staje się środowiskiem egzystencji, ale także środowiskiem edukacyjnym. Przestrzeń Internetu staje się również przestrzenią, gdzie młodzi ludzie poszukują doświadczeń religijnych.

Tak daleko idące zmiany o charakterze społecznym i kulturowym implikują również zmiany w zachowaniu użytkowników systemów internetowych.

¹⁰ Por. N. Postman, *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, Warszawa 2004.

¹¹ Por. tamże, s. 74-80.

¹² Por. B. Reeves, C. Nass, *Media i Ludzie*, Warszawa 2000, s. 13-17.

¹³ P. Czernski, *Do analogowych*, „Polityka” 2012, nr 10(2849), 7.03.2012, s. 64-65. Dla poszerzenia tematu: por. M. Jędrzejewski, *Media a subkultury młodzieżowe*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 10(2002), s. 1-3; T. Goban-Klas, *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005; P. Levinson, *Nowe media*, Kraków 2010.

¹⁴ Por. Z. Bauman, *44 listy ze świata płynnej nowoczesności*, Kraków 2011.

¹⁵ Por. tamże, s. 5-7.

Problem ten dotyczy osób najmłodszych, dzieci i młodzieży. Z jednej strony to oni są najsilniej zanurzeni w świat cybernetyczny, a z drugiej strony są najbardziej słabi i bezbronni wobec niebezpieczeństw tam ukrytych. Obecnie z Internetu korzysta już prawie połowa ludzi na świecie. W Polsce to już nawet ponad 25 mln. osób. Przeciętny użytkownik spędza około 6 godzin dziennie w sieci. Warto też zauważyć, że w roku 2016 aktywnych użytkowników stron social media było w Polsce około 14 mln., a 10 lat wcześniej było ich tylko 800 tys.¹⁶

Inne badania wskazują, że 78,1% ankietowanych codziennie używa Internetu do korzystania z serwisów społecznościowych, a 94,6% respondentów posiada w nich swoje profile. Badani najczęściej publikują na nich swoje zdjęcia i filmy. W konsekwencji życie cyfrowe nastolatków jest podobne do realnego. Ich główne zajęcia to granie, oglądanie filmów, słuchanie muzyki i kontakty towarzyskie, ale także nauka, pogłębianie zainteresowań i poznawanie świata z jego lepszych i gorszych stron¹⁷.

Ilustracją praktyczną do powyższych zestawień teoretycznych może być wypowiedź piętnastoletniej dziewczyny, która stwierdza: „cały czas praktycznie siedzę w Internecie i jest mi z tym dobrze. Strasznie mnie tak ciągnie do niego. Jak odejdę, to zaraz wrócę jeszcze na chwilę. Nie mogę się oderwać. Jak ktoś dzwoni do mnie i mówi, żebym wyszła na dwór, to ja nie schodzę, tylko mówię, żeby przyszedł do mnie i z nim nie rozmawiam albo tylko mówię: „cześć”, i się zawieszam w Internet”¹⁸.

Podsumowując krótką charakterystykę kontekstu, w którym żyje dziś młody człowiek, można stwierdzić, że tradycyjna wychowawcza triada: rodzina – szkoła – Kościół w ostatnim dziesięcioleciu została zastąpiona nowym układem – tetradą: rodzina – media – szkoła – Kościół. W tym zestawieniu zauważa się, że rola wychowawcza mediów jest bardzo silna. Rodzina, szkoła i Kościół pozostają często bezradne lub nie są w stanie zbyt wiele uczynić wobec zanikających realnych relacji, zalewu informacji, ilości spędzonego czasu „online” czy zachwiania paradygmatów wychowania moralnego.

Pokolenie cyfrowych tubylców

Trudno jest dokonać jednoznacznej charakterystyki pokolenia cyfrowych tubylców¹⁹. Zjawisko to wydaje się być szerokie i złożone. Nie mniej jednak

¹⁶ Por. *Ponad połowa Polaków korzysta z internetu, a smartfonów jest więcej niż obywateli*, w: <https://businessinsider.com.pl/media/internet/ilu-polakow-korzysta-z-internetu-raport-delo-itte/f0wn6q4> (dostęp: 10.10.2018).

¹⁷ Por. W. Kamieniecki (red.), NASK, *Raport z badań. Nastolatki 3.0*, Warszawa 2017, s. 5-10.

¹⁸ S. Wójcik, *Zagrożenia dzieci i młodzieży w Internecie. Raport o zagrożeniach i bezpieczeństwie*, „Teoria, badania, praktyka” 16(2017), nr 1, s. 274.

¹⁹ Równoległe do nazwy cyfrowi tubylcy, współczesne młode pokolenie, ze względu na swoje medialne zainteresowania i specyficzny sposób korzystania z mediów, nazywane bywa: Internet generation, Google generation (ur. po 1993), pokolenie „kopiuj-wklej”, pokolenie „kciuka” bądź „sieciami”. Por. J. M. Morbitzer, *O istocie medialności młodego pokolenia*, „Neodidagmata” 33/34(2012), s. 131-153.

można podjąć próbę jego opisanie. Odwołując się do twórcy terminu „digital natives”, można zauważyć, że ludzie przypisywani do pokolenia cyfrowych tubylców urodzeni i wychowani są w świecie, gdzie odniesienie do środowiska cyfrowego i multimedialnego jest czymś zupełnie naturalnym. Właściwe trudno jest im wyobrazić sobie funkcjonowanie w inny sposób. Podanie jednoznacznej definicji generacji „cyfrowych tubylców” mogłoby okazać się uproszczeniem lub być procesem typowo medialnym. Trudno tu mówić o jednorodnej grupie społecznej. Jej charakter kształtuje dostęp do nowych mediów, umiejętność korzystania z komunikacyjnych nowinek, ale także takie uwarunkowania środowiskowe jak: status społeczny rodziny, miejsce zamieszkania itp.²⁰ Cyfrowi tubylcy są przyzwyczajeni do szybkiej wymiany informacji. To generacja, dla której komputer i Internet są naturalnym środowiskiem społecznego komunikowania, budowania tożsamości, zabawy i pracy²¹.

Dokonując charakterystyki tego pokolenia amerykański publicysta John Palfrey stwierdza, że można ich zobaczyć gdziekolwiek. To nastolatki, którzy nie rozstają się ze smartphonem gdziekolwiek są i cokolwiek robią. To osoby, które są urodzone po roku 1980. Rozwijają się i dorastają w okolicznościach zupełnie innych niż ich rodzice lub przełożeni w pracy. Świat tego pokolenia to świat mediów. Chętnie włączają się w dynamiczne i aktywne tworzenie rzeczywistości medialnej²². Świat komunikacji elektronicznej stał się dla tych ludzi kolejnym po biosferze, technosferze i infosferze środowiskiem rozwoju i życia²³.

Mark Prensky – charakteryzując pokolenie cyfrowych tubylców – wylicza, że absolwenci amerykańskich szkół średnich, zanim trafią na studia, mają za sobą: około 10 tys. godzin gry komputerowych, ponad 200 tys. maili i sms-ów wysłanych lub odebranych, około 10 tys. godzin rozmów przez telefon, ponad

²⁰ Por. E. Hargittai, *Digital Na(t)ives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the "Net Generation"*, „Sociological Inquiry” 80(2010), nr 1, s. 92-113.

²¹ Por. D. Tapscott, *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, Warszawa 2010, s. 56-59.

²² Duża aktywność osób młodych, przynależących socjologicznie do pokolenia cyfrowych tubylców, kreuje złożone zjawisko społeczne. Wskazuje na to wynik badań amerykańskiego instytutu The Pew Research Center – „internauci w wieku 18-24 lat byli najmniej skłonni z wszystkich grup wiekowych do kontaktowania się z osobami publicznymi przez e-mail, oficjalne pismo czy telefon, a także do wspierania działalności politycznej online. Z drugiej strony zdecydowanie najlepiej wypadli, jeśli chodzi o dzielenie się wiadomościami ze świata polityki lub włączanie się w inicjatywy polityczne i tworzenie grup poparcia w sieci. Może z tego wynikać, że cyfrowi tubylcy preferują aktywność tylko w tym świecie, w którym czują się swobodnie i gdzie mogą ujawniać swoje poglądy i sympatie polityczne nie przed wszystkimi, lecz tylko przed członkami wirtualnej społeczności. Ich polityczna czy społeczna aktywność na Facebooku albo Twitterze nie musi automatycznie przekładać się na realne zaangażowanie poza internetem”. M. Wilkowski, *Cyfrowi Tubylcy i ich społeczny potencjał*, w: <https://www.edunews.pl/badania-i-debaty/badania/1095-cyfrowi-tubylcy-i-ich-spoleszny-potencjal> (20.06.2018).

²³ Por. J. Palfrey, U. Gasser, *Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*, New York 2010, s. 1-23.

20 tys. godzin programu TV (głównie MTV), ponad 0,5 mln. obejrzanych reklam, a przy tym wszystkim najwyżej 5 tys. godzin czytania²⁴.

Kontynuując charakterystykę pokolenia cyfrowych tubylców można stwierdzić, że podstawą ich egzystencji stała się sieć komputerowa, natomiast funkcjonowanie w cyberprzestrzeni jest tak oczywiste, jak oddychanie czy jedzenie. Ludziom z tego pokolenia jakiegokolwiek typu nowości technologiczne nie stanowią żadnego problemu. Zauważa się wręcz, że posługiwanie się nowymi gadżetami dostępnymi online przyswajają szybciej niż naukę czytania czy pisania²⁵.

Inną cechą typową dla osób z pokolenia cyfrowych tubylców są trudności w myśleniu abstrakcyjnym. Ludzie z tego pokolenia nawiązują także słabsze więzi z człowiekiem, często są pobudzeni i aktywni tylko wieczorem, ich czytanie i zrozumienie tekstu jest powierzchowne, mają trudności w nauce, są rozkojarzeni i nie potrafią skupić uwagi na wykonywaniu jednej czynności, są mało kreatywni, są mało krytyczni wobec informacji, które znajdują w sieci, nie potrafią dokonać selekcji treści, a wszystko wydaje się albo ważne, albo nieistotne, zdecydowanie wolą oglądać niż czytać. Są dość niecierpliwi i oczekują natychmiastowej i najlepiej częstej nagrody lub pochwały. Wolą gry niż poważne zadania do realizacji²⁶.

Największą jednak trudnością wydają się zaburzenia w rzeczywistych kontaktach międzyosobowych. Nielatwo przychodzi im otwarcie się na świat rzeczywisty i relacje wymagające emocjonalnego zaangażowania. Jest to szczególnie trudne w procesie wychowywania i kształtowania dojrzałej osobowości. Przy trudnościach w relacjach z drugim człowiekiem posiadają deficyt głębszych uczuć i emocji²⁷.

Wyjątkowo sugestywny charakter współczesnych środków społecznego przekazu sprawia, że człowiek współczesny staje się podatny na obraz medialnie zniekształcony. Zwłaszcza ludzie młodzi przyjmują treści bezkrytycznie, często doprowadzając w ten sposób do deformacji własnej tożsamości i rzeczywistości życia codziennego. Katecheza zatem ma stać na straży podstawowych wartości egzystencji człowieka.

²⁴ Por. M. Prensky, *Digital Natives - Digital Immigrants*, „On the Horizon” 9(2001), nr 5, s. 1; T. Goban-Klas, *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005, s. 17.

²⁵ Por. M. Prensky, *Digital Natives, Digital Immigrants – A New Way To Look At Ourselves and Our Kids*, w: <http://www.marcprensky.com/> (dostęp: 20.06.2018).

²⁶ Por. D. Klus-Stańska, *Cyfrowi tubylcy w szkole cyfrowych imigrantów, czyli awatar w świecie Ptysia i Balbinki*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 9(2013), nr 4, s. 6-14; J. Morbitzer, *Medialność a sprawność edukacyjna ucznia*, w: http://www.ktime.up.krakow.pl/symp2012/referaty_2012_10/morbitz.pdf (dostęp: 20.06.2018); M. Jabłońska, K. Bilewicz, *Pokolenie przelomu w WEB 2.0*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 56(2016), s. 83-97; D. Tapscott, *Grown Up Digital – How the Net Generation Is Changing Your World*, New York 2008.

²⁷ Por. L. Hojnacki, *Cyfrowych tubylców trzeba uczyć inaczej. Dlaczego i jak – wprowadzenie*, P. Plichta (red.), *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, Łódź 2013, s. 41-63; D. Tapscott, *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, Warszawa 2010, s. 230-237.

Bez wątpienia pokolenie ludzi młodych, identyfikowanych społecznie jako pokolenie cyfrowych tubylców, stanowi duże wyzwanie duszpasterskie i katechetyczne. Mimo trudności pojawiających się na płaszczyźnie wychowania w wierze, stanowią oni jeden z głównych obszarów zainteresowań katechetycznych. Odnosząc się do słów Katechizmu Kościoła Katolickiego należy pamiętać, że „we współczesnym społeczeństwie środki społecznego przekazu odgrywają wyjątkowo ważną rolę w informowaniu, rozwoju kultury i kształceniu. Rola ta wzrasta w związku z postępem technicznym, bogactwem i różnorodnością przekazywanych wiadomości”²⁸. Natomiast papież Franciszek przypomina, że „dzielenie się dobrem sprawia, że ono się umacnia i rozwija. Dlatego jeśli ktoś pragnie żyć godnie i w pełni, nie ma innej drogi, jak uznanie drugiego człowieka i szukanie jego dobra”²⁹. Zatem łącząc troskę o prawdę i dobro, należy dołożyć wszelkich starań, aby ludzie młodzi nie byli odsunięci w swoim zagubieniu. Ich relacja z człowiekiem i z Bogiem nie może być okaleczona lub sprowadzona do aspektów drugorzędnych³⁰.

Poszukiwanie porozumienia

Powszechny rozwój środków społecznego przekazu w ostatnich dziesięcioleciach doprowadził do tego, że odgrywają one znaczącą rolę w obecnym modelu katechezy. Są one określane nawet mianem „środowiska katechetycznego” – obok rodziny, parafii i szkoły³¹. Wydają się jednak, że lepiej jest mówić o mediach jako o narzędziu katechezy³². Należy pamiętać, że katecheza ze swej natury jest działalnością wspólnoty Kościoła³³. Media i nauki związane z komunikacją mogą bez wątpienia być pomocne w procesie katechezy i troski o rozwój wiary. Nie są jednak w stanie zastąpić realnej i osobowej relacji³⁴.

Właśnie owa relacja, która powinna być żywa, dynamiczna i osobowa jest podstawą porozumienia między pokoleniem cyfrowych tubylców a katechetą reprezentującym wspólnotę Kościoła. Zarówno w świecie realnym, jak i cybernetycznym, proces komunikacji jest konieczny. Każdy człowiek musi się komunikować. Każda relacja międzyludzka i kulturowa oparta jest o komunikację³⁵. Dlatego dążąc do osiągnięcia wspólnej płaszczyzny z osobami z pokolenia cyfrowych tubylców należy zatroszczyć się o właściwy sposób komunikowania się. Należy dążyć do tego, aby człowiek osadzony w świecie cyberne-

²⁸ KKK 2493.

²⁹ EG 10.

³⁰ EG 34.

³¹ Por. R. Czekalski, *Katecheza komunikacja wiary*, Płock 2006, s. 247; A. Niwiński, *Środki informatyczne a katecheza*, Kraków 2004, s. 255-273.

³² Por. P. Mąkosa, *Mass media narzędziem czy środowiskiem katechezy?*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 375-395.

³³ Por. DOK 30; 105.

³⁴ Por. P. Tarliński, *Katecheza w mediach*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, Opole 2004, s. 241.

³⁵ Por. B. Dobek-Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2002, s. 12.

tycznym nie stracił realnego kontaktu z człowiekiem, a w konsekwencji także z Bogiem³⁶.

Osoby odpowiedzialne za katechezę, właściwie odczytując znaki czasu³⁷ oraz bazując na zasadzie „być, wiedzieć, umieć, działać”³⁸, powinny dążyć do osiągnięcia porozumienia na płaszczyźnie komunikacji³⁹. Jerzy Smoleń, analizując formację ludzką katechetów, daje kilka konkretnych wskazówek, na czym polega właściwa troska o komunikację. Szukając porozumienia nie można zamykać się na innych, należy usunąć tzw. „zamykacze” ze swojego prywatnego i zawodowego słownika; należy starać się być blisko człowieka, mieć czas, towarzyszyć mu, wysłuchać, nie przesadzać z udzielaniem rad ani pouczeń. Konieczny jest szacunek wobec każdego człowieka; należy zaakceptować to, że inni ludzie nie są tacy sami jak my, trzeba pamiętać o różnicy pokoleniowej. Wskazane jest dołożyć wszelkich starań, aby człowiek odchodził umocniony i pocieszony. Nie wolno zawieść zaufania ludzi młodych. Warto dostrzegać pozytywne strony osób. Nie wszystkie cechy ludzi z pokolenia cyfrowych tubylców są czymś negatywnym. Nauczanie i przekaz powinien być pozytywny bez zbędnego moralizatorstwa i nakazów⁴⁰.

Szukając wspólnej płaszczyzny porozumienia z pokoleniem cyfrowych tubylców na katechezie należy również zwrócić uwagę na wypowiedane lub zapisywane słowa. Słowo, które często w świecie cyfrowym jest rozpoznawane jako obraz stanowi podstawowy „element” procesu komunikacji. Zmaganie cywilizacyjne kultury słowa z siłą obrazu może być kolejnym pomostem dotarcia do osób z pokolenia cyfrowych tubylców. Trzeba dołożyć wielu wysiłków, aby odwrócić dominację ikonosfery nad logosferą⁴¹. W procesie katechezy słowo jest istotnym elementem. I niezależnie czy mówimy o Słowie Boga, słowie zapisanym, słowie do medytacji, słowie człowieka, czy nawet milczeniu, to za każdym razem jest to okazja do budowania realnej relacji z Bogiem i człowiekiem⁴². Słowo, które pochodzi od Boga ma moc ożywiania wiary⁴³. To słowo z racji nadprzyrodzonego pochodzenia ma moc i potencjał⁴⁴.

Słowa wypowiedane tworzą język przepowiadania katechetycznego. Słowo przekazywane na katechezie ludziom młodym powinno być wierne Bogu,

³⁶ Por. R. Fisichella, *La nuova Evangelizzazione*, Milano 2011, s. 32-33.

³⁷ Por. DOK 32.

³⁸ Por. DOK 238.

³⁹ Por. K. Bocheńska, *Szach-mat, czyli o komunikacji w rzeczywistości szkolnej*, Warszawa 2006, s. 9.

⁴⁰ Por. J. Smoleń, *Formacja ludzka katechetów*, „Pedagogia Christiana” 4(2009), s. 161; tenże, *Nie zamykaj mnie, ale dodaj mi odwagi do Bycia, Wychowanie to dzieło Miłości*, red. M. Kaczor, D. Świdkiewicz, Zielona Góra 2009, s. 200-206.

⁴¹ Por. A. Lepa, *Funkcja logosfery w wychowaniu do mediów*, Łódź 2003, s. 58-66.

⁴² Por. DOK 94-96; 170; RM 33.

⁴³ Por. DOK 67.

⁴⁴ Por. EG 20; 128.

ale również wierne człowiekowi⁴⁵. W kontekście tej zasady istotny wydaje się postulat papieża Franciszka, który przypomina, aby „starać się wyrażać odwieczne prawdy w języku pozwalającym dostrzec ich nieustanną nowość”⁴⁶. Będąc zatem wiernym objawieniu Bożemu i człowiekowi należy troszczyć się o „świeżość” ewangeliczną, szukać twórczych metod, odwoływać się do wymownych znaków i poszukiwać najprostszych możliwych słów. Papież Franciszek podkreśla, że „niekiedy wierni słuchając języka ściśle ortodoksyjnego, wynoszą coś całkowicie obcego autentycznej Ewangelii Jezusa Chrystusa, ze względu na język przez nich używany i rozumiany. Mając święty zamiar przekazania im prawdy o Bogu i człowieku, przekazujemy im w pewnych sytuacjach fałszywego boga lub ideał ludzki, który naprawdę nie jest chrześcijański. W ten sposób pozostajemy wierni jakiemś sformułowaniu, ale nie przekazujemy istoty rzeczy”⁴⁷. Ucząc i wychowując młode osoby z pokolenia cyfrowych tubylców, należy zatem troszczyć się o ich bliskie spotkanie ze słowem; jednak to słowo ma mieć formę prostą i zrozumiałą⁴⁸.

Kolejną istotną cechą katechezy skierowanej do pokolenia cyfrowych tubylców powinien być jej ewangelizacyjny wymiar. Ludzie młodzi często są zagubieni w świecie realnym, nie potrafią selekcjonować i wartościować informacji. Podobnie może być z informacją związaną z treścią wiary. Przekaz depozytu wiary powinien być zatem jasno zdefiniowany. Biorąc pod uwagę to, że wielu ludzi młodych jest zagubionych w cyfrowym świecie, odczuwają samotność i brak poczucia wartości, warto, aby treści katechetyczne przypominały im kerygmaticzne prawdy. Kościół ze swoim orędziem ma być obecny wśród różnych grup i środowisk⁴⁹. Należy zatem wyeksponować prawdę o Bożej miłości, o opatrności i miłosierdziu Bożym, w jasny sposób pokazać Chrystusa, który pragnie być nie tylko naszym przyjacielem, ale przede wszystkim Zbawicielem, który wyprowadza z grzechu. Wydaje się, że te prawdy sformowane w sposób kerygmaticzny i jasny mogą pomóc młodym ludziom w odnalezieniu odpowiedzi na pytania egzystencjalne⁵⁰. W takim sposobie przepowiadania jest obecny sam Bóg. Jak przypomina Jan Paweł II: „[Bóg] jest obecny dzięki swemu Słowu, które zachęca, które wzywa, które domaga się odpowiedzi, tak jak to się stało w przypadku apostołów”⁵¹.

⁴⁵ Por. CT 55; DOK 145.

⁴⁶ EG 41.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Por. G. Łęcicki, *Edukacja medialna w służbie katechezy*, „Kultura – Media – Teologia” 4(2011), s. 72-81.

⁴⁹ Por. DOK 50; EN 22; 42-45.

⁵⁰ Por. DOK 23; 46-49; Jan Paweł II, *Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2002), w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/internet_aut_12052_002.html (dostęp: 20.06.2018).

⁵¹ Jan Paweł II, *Decydujące spotkanie z Chrystusem – Słowem, które stało się Ciałem. Audyencja generalna* (9.08.2000), OsRomPol 22(2001), nr 1, s. 38.

Ewangelizacja, która dokonuje się w świecie jest skuteczna poprzez swoje słowa i czyny⁵². Papież Franciszek pisze o tym niezwykle prosto: „Jezus pragnie ewangelizatorów głoszących Dobrą Nowinę nie tylko słowem, ale przede wszystkim życiem przemienionym obecnością Bożą”⁵³. Docierając zatem ze Słowem do cyfrowych tubylców, nie można zapomnieć o naświetlaniu konkretnych dobrych przykładów. Należy możliwie szeroko i skutecznie promować w świecie cyfrowym dobro, piękno i wartości pozytywne. Wydaje się, że najszlachetniejszym sposobem może być promowanie pozytywnych postaw i zachowań konkretnych ludzi młodych: świętych, błogosławionych, kandydatów na ołtarze. Skuteczne może okazać się przede wszystkim świadectwo rówieśników lub osób starszych, którzy odkryli w swoim życiu piękno wiary i miłości do Boga oraz człowieka w świecie realnym⁵⁴.

Często ludzie młodzi, żyjący w cyfrowym świecie, tracą kontakt z realną rzeczywistością. Umykają im problemy rozwoju osobowościowego oraz potrzeba rozwoju wiary. Katecheza zatem na tyle, na ile jest to możliwe, ma dążyć do przedstawienia tym ludziom „realizmu egzystencjalnego jako najpełniejszej, dogłębnej prawdy o życiu człowieka, jego genezie, sensie, celu, wartościach moralnych. O ile współczesny świat – ze względu na dynamiczny rozwój nowych technologii komunikacyjnych – wolno nazwać mediocentrycznym, o tyle katecheza ma naturalnie przekazać inną, a mianowicie religijną, a dokładniej: chrystocentryczną wizję rzeczywistości”⁵⁵.

Współczesny świat ludzi młodych nie dostrzega często potrzeby żywej relacji z Chrystusem. Pokolenie cyfrowych tubylców jest także dalekie od chrystocentrycznego ukierunkowania własnych postaw. Głębszym wymiarem owego problemu jest swoisty kult współczesnych idoli popkultury⁵⁶. Można to nazwać postawą skrajnie antropocentryczną. Często jest to wręcz ubóstwianie człowieka. Wobec takich wyzwań katecheza powinna ukazywać właściwą hier-

⁵² Por. DOK 39.

⁵³ EG 259.

⁵⁴ Por. GeE 14; 109; 141. Konkretnym przykładem takiej postawy może być zachęta skierowana przez Benedykta XVI w orędziu na Światowe Dni Młodzieży, gdzie zwraca się on do ludzi młodych słowami: „Myślę, że wiele razy doświadczaliście trudności, by włączyć swych rówieśników w doświadczenie wiary. Często stwierdzaliście, że w wielu młodych ludziach, zwłaszcza na pewnych etapach życia, istnieje pragnienie poznania Chrystusa i życia wartościami Ewangelii, ale towarzyszy temu poczucie nieadekwatności i niezdolności. Co robić? Przede wszystkim wasza bliskość i zwykle świadectwo staną się drogą, którą Bóg będzie mógł dotknąć ich serca. Głoszenie Chrystusa dokonuje się nie tylko przez słowa, ale winno obejmować całe życie i wyrażać się w gestach miłości. Bycie ewangelizatorami rodzi się z miłości, jaką rozlał w nas Chrystus. Nasza miłość musi się zatem coraz bardziej upodabniać do Jego miłości”. Benedykt XVI, *Orędzie na ŚDM w Rio de Janeiro*, w: <https://opusdei.org/pl-pl/article/orędzie-benedykta-xvi-na-sdm-w-rio-de-janeiro-peen-tekst/> (dostęp: 20.06.2018).

⁵⁵ G. Łęcicki, *Media wizualne a katecheza: zagrożenia, wyzwania, zastosowania*, „Kultura – Media – Teologia” 5(2011), s. 76.

⁵⁶ Por. W. Godzic, *Znani z tego, że są znani. Celebryci w kulturze tabloidów*, Warszawa 2007; P. Piotrowski, *Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne*, Warszawa 2003, s. 28.

rarchię bytów. W wychowaniu do wiary należy przeciwstawiać się degradacji tego, co boskie i nadmiernej afirmacji tego, co ludzkie.

Zamknięcie w świecie cyfrowych relacji prowadzi często do zubożenia relacji międzyludzkich, do alienacji, a nawet do uprzedmiotowienia człowieka. Osoba ludzka często jest postrzegana jako producent lub odbiorca informacji lub obrazu. Brak realnego kontaktu prowadzi do zapomnienia o boskim pochodzeniu człowieka i nadprzyrodzonym wymiarze życia. Prowadzi również do zanikania poczucia własnej wartości. Zatem katecheza, dążąc do integralnego rozwoju człowieka, powinna troszczyć się o zachowanie właściwego obrazu osoby. Powinna przypominać o godności, powołaniu i świętości człowieka⁵⁷.

Katecheza jest pedagogią wpisaną w dialog zbawienia⁵⁸. Troszcząc się zatem o rozwój wiary ludzi z pokolenia cyfrowych tubylców, powinna prowadzić ich w kierunku dialogu z Bogiem. Ludziom, którzy komunikują się w głównej mierze w sposób cyfrowy, należy pomóc w budowaniu realnego obrazu dialogu opartego na żywym kontakcie z drugą osobą. Ucząc odkrywania w sobie godności dziecka Bożego, należy pamiętać, że jest to jedna z podstawowych potrzeb, które mają być zaspokojone na drodze właściwego wychowania. Obok potrzeby miłości, częstego kontaktu dziecka z rodzicami, potrzeby samourzeczywistnienia oraz potrzeby szacunku, poczucia własnej godności i poszanowania godności człowieka, ważna jest również droga do akceptacji własnego życia i szczęścia⁵⁹. Konkretną drogą do takiego modelu wychowania na katechezie może być pokazywanie Boga, który wychodzi z inicjatywą zbawienia człowieka, Boga pełnego miłości. Należy także podkreślać darmość Bożych darów, zachęcać do poszanowania wolności. Kiedy już człowiek młody wejdzie na drogę odkrywania własnej godności i wyjątkowości, należy uwypuklać potrzebę ciągłego wzrastania w tym darze⁶⁰.

Podsumowanie

Poszukując myśli podsumowującej powyższe rozważania, można zauważyć, że poprzez stałą obecność w świecie medialnym ludzie z pokolenia cyfrowych tubylców często mają również problem z własną tożsamością. Pytania o własne „ja”, o to kim jestem i jaki jest sens mojego życia, dokąd zmierzam, wydają się być trudne i odległe. Ludzie młodzi nie posiadają „kompletnej” wiedzy na swój własny temat. Żyjąc w świecie kalejdoskopowym, poruszają się w rzeczywistości ciągłych zmian⁶¹. Ulegają zjawisku polaryzacji własnych ról społecznych i religijnych. W konsekwencji obraz samego siebie, obraz Boga i relacji z Nim podlegają ciągłej dynamice. Klasyczna maksyma „myślę,

⁵⁷ Por. J. Majewski, *Religia, media, mitologia*, Gdańsk 2010, s. 35-38.

⁵⁸ Por. DOK 143.

⁵⁹ Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, Lublin 2016, s. 123.

⁶⁰ Por. DOK 55, 143.

⁶¹ Por. B. Wojciszke, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2009, s. 136-140.

więc jestem” wydaje się być dziś zastąpiona stwierdzeniem „konsumuję, więc jestem” lub nawet „jestem tym, co konsumuję”. Przestrzeń poszukiwania i wyrażania własnego „ja” stał się Internet.

Takie okoliczności nie mogą jednak zniechęcać posługujących na rzecz katechezy i katechizacji. Mimo, iż często wspólnota Kościoła, a w konsekwencji również cała posługa katechetyczna, ma zdecydowanie ograniczone oddziaływanie na ludzi młodych, to należy pamiętać o uniwersalności nakazu misyjnego Chrystusa. Jezus posyłał swoich uczniów do wszystkich narodów (Mt 28, 19-20) nie tylko do tych wierzących i już uformowanych⁶². Mimo, że współczesne kulturalne i religijne uwarunkowania, w których żyją ludzie z pokolenia cyfrowych tubylców, nie są łatwe, to należy dążyć do wypełniania nakazu nauczania wiary i nauczania w wierze.

Katecheza często bywa nazywana szkołą wiary. Określenie to akcentuje dwa aspekty. Po pierwsze potrzebę ciągłego uczenia się, a po drugie zaangażowanie pokoleń. Wydaje się, że właśnie ta droga może być skutecznym sposobem i pomysłem na katechezę ludzi z pokolenia cyfrowych tubylców. Raport z badań naukowych o pokoleniu nastolatków podkreśla, że „zadaniem osób dorosłych jest wprowadzanie dzieci w nowe przestrzenie społeczne. Przewodnictwo to powinno polegać na kontroli, wyjaśnianiu, segmentowaniu nowych treści i znaczeń. Tymczasem młode pokolenie zostało opuszczone przez dorosłych w przestrzeni wirtualnej. Współczesny nastolatek-internauta poznaje Internet (z jego treściami i interakcjami), w sposób niekontrolowany i nieuprządkowany. Treści, z którymi się tam spotyka, nie są przez jego rodziców i nauczycieli obserwowane i filtrowane”⁶³.

Troszcząc się zatem o rozwój wiary ludzi młodych z pokolenia cyfrowych tubylców, należy dołożyć wszelkich starań, aby budować wspólną drogę do pogłębiania wiary i relacji osobowej z Bogiem. Tę troskę ma wykazać szczególnie ta część wspólnoty Kościoła, która już tą drogą podąża, a więc osoby dorosłe, w domyśle: rodzice, katecheci, duszpasterze. Pamiętając o właściwej relacji ludzkiej należy uczyć komunikowania się z Bogiem. Należy troszczyć się o prosty, nie moralizatorski język katechezy, który pokaże Chrystusa kochającego. Właściwy obraz osoby ludzkiej, wsparty świadectwem, może ułatwić dialog z Bogiem i człowiekiem.

Trosce tej powinna towarzyszyć postawa otwartości i pokory⁶⁴. Na pierwszej sesji rozpoczynającej XV Synod Biskupów, papież Franciszek apelował, aby odwadze mówienia towarzyszyła pokora słuchania. Mówił: „Porzućmy uprzedzenia i stereotypy! (...) Trzeba zatem z jednej strony, zdecydowane przewyciężyć plagę klerykalizmu. (...) Z drugiej jednak strony konieczne jest leczenie wirusa samowystarczalności i pochopnych wniosków wielu młodych ludzi. (...) Nie wolno zatem ulec pokusom prorocत्व nieszczyć, ani marnować

⁶² Por. DOK 163.

⁶³ Por. W. Kamieniecki (red.), NASK, *Raport z badań. Nastolatki 3.0*, Warszawa 2017, s. 5-10.

⁶⁴ Por. DOK 70.

energii na rozliczanie porażek i wypominanie goryczy. Trzeba skoncentrować się na dobru, które często nie czyni zgiełku, nie jest tematem blogów ani też nie dociera na pierwsze strony, nie lękać się”⁶⁵. Papież nakreślając zadania Synodu, nakreślił w pewnym sensie również program duszpasterstwa i katechezy współczesnych ludzi młodych. Jego pragnieniem jest, „by zrodziły się marzenia, wzbudziły prorocтва i wizje, rozkwitły nadzieje, rozbudziło zaufanie, opatrzone rany, nawiązano relacje, rozbudzono jutrzenkę nadziei, by uczono się od siebie nawzajem i tworzono pozytywną wyobraźnię, która oświeciłaby umysły, rozpała serca, przywróciła rękóm siły i natchnęła by młodych – wszystkich ludzi młodych, nikogo nie wykluczając – wizją przyszłości przepełnionej radością Ewangelii”⁶⁶. Wydaje się zatem, że w przesłaniu tych słów należy wpisać postawę katechezy wobec wyzwań świata współczesnych cyfrowych tubylców. Zestawienie tych zagadnień z owocami XV Synodu Biskupów na temat młodzieży może stanowić ewentualne dalsze przestrzenie poszukiwań i rozważań naukowych.

DIGITAL NATIVES AS A CHALLENGE FOR CONTEMPORARY CATECHESIS

Summary

Mark Prensky created a specific division of society into digital immigrants and digital natives. The aim of this article is to reflect on the challenge posed to contemporary catechesis by generations of digital natives. Among the various conclusions should be distinguished: concern for the development of faith of young people from the generation of digital natives, remember to build the right human relationship, learn to communicate with God, care should be taken for a simple language of catechesis that will show a loving Christ, care about the right image of the human person, supported by testimony, care about kind and authentic dialogue with man and with God. Responsible for the religious education of young people are mainly adults, implicitly: parents, catechists, pastors.

Key words: catechesis, digital natives, young people.

Bibliografia

- Bauman Z., *44 listy ze świata płynnej nowoczesności*, Kraków 2011.
 Benedykt XVI, *Oreǳie na ŚDM w Rio de Janeiro*, w: <https://opusdei.org/pl-pl/article/oredzie-benedykta-xvi-na-sdm-w-rio-de-janeiro-peen-tekst/> (dostęp: 20.06.2018).

⁶⁵ Franciszek, *Przemówienie na pierwszej sesji Synodu*, (4.10.2018), w: <http://archwwa.pl/wia-domosci/przemowienie-franciszka-na-pierwszej-sesji-synodu/> (dostęp: 6.10.2018)

⁶⁶ Tamże.

- Benedykt XVI, *Orędzie na XLVII Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24 I 2013), w: https://w2.vatican.va/content/benedictxvi/pl/messages/communications/documents/hf_ben-xvi_mes_20130124_47th-world-communications-day.html (dostęp: 10.10.2017).
- Bilicka B., *Chrześcijański styl obecności na cyfrowym kontynencie w orędziach Benedykta XVI*, „Forum teologiczne” 16 (2015), s. 139-151;
- Bocheńska K., *Szach-mat, czyli o komunikacji w rzeczywistości szkolnej*, Warszawa 2006.
- Chyla J., *Ewangelia na Twitterze*, Pelplin 2014.
- Cudo A., Dobosz M., *Czy Internet może działać jak narkotyki?*, „Katecheta” 11(2015), s. 93-102.
- Czekalski R., *Katecheza komunikacja wiary*, Płock 2006.
- Czerski P., *Do analogowych*, „Polityka” 2012, nr 10(2849), 7.03.2012, s. 64-65.
- Dobek-Ostrowska B., *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2002.
- Fischella R., *La nuova Evangelizzazione*, Milano 2011.
- Franciszek, *Przemówienie na pierwszej sesji Synodu* (4.10.2018), w: <http://archwwa.pl/wiadomosci/przemowienie-franciszka-na-pierwszej-sesji-synodu/> (dostęp: 6.10.2018).
- Goban-Klas T., *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*, Warszawa 2005.
- Godzic W., *Znani z tego, że są znani. Celebryci w kulturze tabloidów*, Warszawa 2007.
- Hargittai E., *Digital Natives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the “Net Generation”*, „Sociological Inquiry” 80(2010), nr 1, s. 92-113.
- Hojnacki L., *Cyfrowych tubylców trzeba uczyć inaczej. Dlaczego i jak – wprowadzenie*, red. P. Plichta, *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, Łódź 2013, s. 41-63.
- Jabłońska M., Bilewicz K., *Pokolenie przełomu w WEB 2.0*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 56(2016), s. 83-97.
- Jakubowicz K., *Nowa ekologia mediów. Konwergencja a metamorfoza*, Warszawa 2011.
- Jan Paweł II, *Decydujące spotkanie z Chrystusem – Słowem, które stało się Ciałem. Audiencja generalna (9.08.2000)*, OsRomPol 22(2001), nr 1, s. 38.
- Jan Paweł II, *Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii. Orędzie na XXXVI Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu* (24.01.2002), w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/internet_aut_12052002.html (dostęp: 20.06.2018).
- Jędrzejewski M., *Media a subkultury młodzieżowe*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 10(2002), s. 1-3.
- Jung B., *Wokół mediów ery Web 2.0*, Warszawa 2010.
- Kamieniecki W. (red.), *NASK, Raport z badań. Nastolatki 3.0*, Warszawa 2017.
- Klus-Stańska D., *Cyfrowi tubylcy w szkole cyfrowych imigrantów, czyli awatar w świecie Ptysia i Balbinki*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 9(2013) 4, s. 6-14.
- Lepa A., *Funkcja logosfery w wychowaniu do mediów*, Łódź 2003.
- Levinson P., *Nowe nowe media*, Kraków 2010.
- Łęcicki G., *Edukacja medialna w służbie katechezy*, „Kultura – Media – Teologia” 4(2011), s. 72-81.
- Łęcicki G., *Media wizualne a katecheza: zagrożenia, wyzwania, zastosowania*, „Kultura – Media – Teologia” 5(2011), s. 73-84.
- Majewski J., *Religia, media, mitologia*, Gdańsk 2010.
- Mąkosa P., *Mass media narzędziem czy środowiskiem katechezy?*, w: *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 375-395.
- Morbitzner J. M., *O istocie medialności młodego pokolenia*, „Neodidagmata” 33/34(2012), s. 131-153.
- Morbitzner J., *Medialność a sprawność edukacyjna ucznia*, w: http://www.ktime.up.krakow.pl/symp2012/referaty_2012_10/morbitz.pdf (dostęp: 20.06.2018).
- Morbitzner J., *W świecie mediów*, „Życie Szkoły” 8 (2004), s. 3-5.
- Musser J., O'Reilly T., *Web2.0 Principles and Best Practices*, Newton 2007.
- Niwiński A., *Środki informatyczne a katecheza*, Kraków 2004.
- Palfrey J., Gasser U., *Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*, New York 2010.
- Piotrowski P., *Subkultury młodzieżowe. Aspekty psychospołeczne*, Warszawa 2003.

- Postman N., *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, Warszawa 2004.
- Prensky M., *Digital Natives - Digital Immigrants*, „On the Horizon” 9(2001), nr 5, s. 1-6.
- Prensky M., *Digital Natives, Digital Immigrants – A New Way To Look At Ourselves and Our Kids*, w: <http://www.marcprensky.com/> (dostęp: 20.06.2018).
- Reeves B., Nass C., *Media i Ludzie*, Warszawa 2000.
- Smoleń J., *Formacja ludzka katechetów*, „Pedagogia Christiana” 4 (2009), s. 151-163.
- Smoleń J., *Nie zamykaj mnie, ale dodaj mi odwagi do Bycia*, w: *Wychowanie to dzieło Miłości*, red. M. Kaczor, D. Świdkiewicz, Zielona Góra 2009, s. 200-206.
- Tapscott D., *Cyfrowa dorosłość. Jak pokolenie sieci zmienia nasz świat*, Warszawa, 2010.
- Tapscott D., *Grown Up Digital – How the Net Generation Is Changing Your World*, New York 2008.
- Tarliński P., *Katecheza w mediach*, w: *Wokół katechezy posoborowej*, red. R. Chałupniak, Opole 2004, s. 235-241.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny*, Lublin 2016, s. 123.
- Wilkowski M., *Cyfrowi Tubyłcy i ich społeczny potencjał*, w: <https://www.edunews.pl/badania-i-debaty/badania/1095-cyfrowi-tubylcy-i-ich-spoeczny-potencjal> (dostęp: 20.06.2018).
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa 2009.
- Wójcik S., *Zagrożenia dzieci i młodzieży w Internecie. Raport o zagrożeniach i bezpieczeństwie*, „Teoria, badania, praktyka” 16(2017), nr 1, s. 27-285.
- Zalewski P., *Osiem cech Web 2.0*, Warszawa 2008.

Skróty

- CT – Jan Paweł II, Adhortacja apostolska „Catechesi tradendae” – 1979.
- DOK – Kongregacja ds. Duchowieństwa, „Dyktorium Ogólne o Katechizacji” – 1997.
- EG – Franciszek, Adhortacja apostolska „Evangeli gaudium” – 2013.
- EN – Paweł VI, Adhortacja apostolska „Evangeli nuntiandi” – 1975.
- GeE – Franciszek, Adhortacja apostolska „Gaudete et exsultate” – 2018.
- RM – Jan Paweł II, Encyklika „Redemptoris mission” – 1990.